

MUTEZİLİ ÂLİM MÜSLİM B. HALİD EZ-ZENCÎ -İMAM ŞAFİİ'NİN İLK HOCASI-

Hüseyin GÜLEÇ

Dr. Öğretim Üyesi, Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
husgulec@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4501-3206>

Article Types / Makale Türü

Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi

16/09/2021

Accepted / Kabul Tarihi

30/12/2021

<https://doi.org/10.26791/sarkiat.996616>

MUTEZİLİ ÂLİM MÜSLİM B. HALİD EZ-ZENCÎ -İMAM ŞAFİİ'NİN İLK HOCASI-

ÖZ

Müslim bin Halid ez-Zencî, hadis tasnif tarihinin çok kritik zamanında yaşamış olan ve Mekke müftülüğü konumu itibari ile çok önemli bir muhaddistir. Ders aldığı hocalar göz önünde bulundurulduğunda dönemin en önemli şahsiyetlerinden büyük bir birikim aldığı görülmektedir. Öyle anlaşılmaktadır ki Müslim b. Halid, Mekke'de vuku bulan Abdullah b. Zubeyr olayında Emevilerin yaptıklarından hoşnut olmayan âlimler topluluğunun da içinde yer almaktadır. Bunların yanında İmam Şafii'nin ilk hocası olması itibari ile çok tarihi bir rolü ifa etmiştir. Şüphesiz İmam Şafii'nin soy itibari ile Kureyşi ve özellikle de Muttalibi olması onun daha çok ilgisini çekmiştir. Bundan dolayı İmam Şafii'ye özel bir ilgi gösterdiği görülmektedir. İmam Şafii'nin, ondan yüzden fazla hadis rivayet etmesi, onun İmam Şafii'nin gözündeki konumunu göstermektedir. Buna rağmen, Mutezili görüşleri olduğu konusundaki rivayetler ve başta İmam Buhari olmak üzere sonra gelen birçok hadis âlimi tarafından cerh edilmesi dikkate şayanıdır. Bütün bunlar, İmam Şafii'nin ilk dönemindeki eğilimleri ve görüşleri ile alakalı bir pencere sunabilir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Şafii, Mekke, Mutezile, Muslim b. Halid ez-Zenci

MUTAZİLİTA SCHOLAR MUSLIM BIN HALID EZ-ZENCI-THE FIRST SCHOLAR OF IMAM SHAFII-

ABSTRACT

Muslim bin Halid ez-Zencî has lived in a critical period of hadith classification history and assumed the position of Mufti of Macca. Considering his teachers, he has benefited from the most prominent people of his time. He was also amongst a group of scholars who disliked what Umayyads have done in the incident of Abd Allah ibn al-Zubayr. Besides that, being the first teacher of Imam Shafii grants him an important historical role. The fact that Imam Shafii was Quraishi and especially Muttalibi has got his interest in Imam Shafii. This made him develop a special bond with him. Imam Shafii narrated more than 100 hadith which shows that he was held in high esteem by Shafii. Despite this, the narrations about his Mutazilite views and the fact prominent Hadith scholars such as Imam Buhari have wounded his reputation (Jarh) are remarkable. All this can provide us a window into Imam Shafii's early views and tendencies.

Keywords: Hadith, Shafii, Macca, Mu'tazila, Muslim bin Halid ez-Zenci

GİRİŞ

Hız Peygamber (s.a.v)'in dindeki konumunun bir neticesi olarak O'na izafe edilen her rivayetin Müslümanlarca büyük bir dikkat ve özenle değerlendirilmeye tabi tutulduğu gerçeği, muazzam bir hadis külliyyatının oluşmasını sağlamıştır. Bunun bir sonucu olarak hıfz ve kitabet daha sonra da tedvin ve tasnif sonucu nesiller boyunca büyük gayretlerle oluşan hadis ve sünnete dair malzemeyi birçok yönü ile değerlendirmeye tabi tutmanın, hadis ve sünneti tespit ve anlamak açısından büyük bir önem kesp ettiği izahından varestedir. Özellikle Hadis tarihi açısından önem arz eden “tedvin” ve “tasnif” dönemine kadar olan sürecin gözden geçirilmesinin, elimizdeki hadis literatürünü daha sağlıklı bir değerlendirme imkânı vereceği aşikârdır. Bu döneme ait eserler, şahıslar ve olayların bütün incelik ve ayrıntıları ile incelenmesi günümüzdeki birçok değerlendirmeye katkı sunacaktır.

Bu çerçevede fakih, muhaddis ve müfessir olarak Müslim b. Hâlid ez-Zencî'nin ilim dünyasına tanıtılmasında fayda gördük. Bunun nedeni olarak şunları zikredebiliriz:

Zencî'nin yaşadığı dönem, hadis tasnif hareketinin başlangıcına rast gelmektedir. Hadisleri ilk tasnif eden muhaddislerin başında hocası Abdülmelik b. Abdilazîz b. Cüreyc el-Kureşî (ö. 150/767) zikredilmektedir. Bu nedenle o döneme katkısı olan zatların incelenmesi, bütün ayrıntıların gözden geçirilmesi, hadis tarihini daha sağlıklı değerlendirmeye ışık tutacaktır.

Zencî bu dönemde Mekke müftülüğü gibi önemli bir görevde bulunmuştur. Seleflerinden Mekke müftülerinin bir kısmının Ehl-i hadis ile örtüşmeyecek fikirleri benimsemesi onun da bir anlamda onların mirasçısı olması, önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

İlim aldığı hocaların çeşitliliği özellikle ehl-i hadis sayılmayacak hocalardan istifade etmesi hadis ravilerin sadece ehl-i hadis ekolünden müteşekkil olmadığı aksine hadis ilmine katkısı olan farklı ekollerden birçok kimsenin olduğunu yansıtmaya bakımından üzerinde durulması gereken bir konudur.

Ders verdiği kişiler özellikle de Hadis ilminin usul ve tarihi açısından kendisinden sonra bütün süreçleri etkilemiş olan Muhammed b. İdrîs eş-Şafîî'nin (ö. 204/820) ilk hocası olması da Zencî'nin araştırılması gereken bir şahsiyet olmasını gerekli kılmıştır.

Önemli bir hadis ravisi olmasına rağmen cerh ve ta'dil noktasında hakkında farklı, birbirine zıt değerlendirmelerin yapılmış olması cerh ve ta'dilin uygulamada mezhep ve ekol açısından değişkenlik gösterdiğini yansıtan önemli bir örnek oluşturmaktadır.

Bunlarla birlikte tefsir, fıkıh özellikle de Mekke tarihi ile ilgili pek çok görüşe kaynaklık etmesi açısından önemli bir şahsiyettir.

1. HAYATI

Tam adı Müslim b. Halid b. Said b. Cercaha Zencî el-Mahzumî el-Mekkî'dir.¹ Künyesi Ebû Halid olup doğumu ile ilgili olarak hicri 100 veya ondan çok az bir sene verilmektedir. Nerede doğduğu hakkında kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber el-Mekkî nisbesi ile anılmaktadır. Bu nisbesinden onun Mekke ile özdeşleşmiş bir şahsiyet olduğunu kabul etmek mümkündür. Aslen Şam bölgesinden olduğu belirtilmektedir.² Mevali olarak zikredilmesinden aslen Arap olmadığı anlaşılmaktadır. Zencî olarak anılması sebebi ile siyahi olduğu akla gelse de onun siyahi olmadığı tam aksine³ sarışın yakışıklı, kumral olduğu kaydedilmektedir. Çok hurma yediğinden hizmetçisinin bu kadar hurma yersen siyahi olursun latifesi bir sonucu olarak bu lakabı aldığı ve daha sonra bununla meşhur olduğu belirtilmektedir.⁴ İbn Sa'd, bu lakabın kendisine küçük yaşlarda verildiğini söylemektedir.⁵

1 Ebû Abdillâh b. Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 6/42.

2 İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/42.

3 İbn Kuteybe, Habeşilere ebû'l-beydâ denildiği gibi kendisi beyaz tenli olmasına rağmen ona zenci denildiğini söylemektedir: bk. Ebû Muhammed Abdullâh b. Kuteybe, *el-Me'ârif*, 2. Basım (Kahire: y.y., 1992), 511.

4 Şemsuddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Siyeru 'Alâmu'n-Nubelâ* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006), 7/228.

5 İbn Sa'd, *Tabakat*, 6/42.

Müslim b. Hâlid ez-Zencî, İslam tarihinde hem Emeviler hem de Abbasiler dönemine şahitlik etmiştir. Dolayısıyla o, İslam kültür tarihini de etkileyecek çalkantılı dönemleri müşahede etmiştir. Ömer b. Abdilazîz (ö. 101/720) döneminde doğmuş, Hişâm b. Abdülmelik (ö. 125/743) döneminin büyük bir bölümünü bizzat müşahede etmiştir. Abbasi halifesi Hârûnürreşîd (ö. 193/809) döneminde vefat ettiğini göre, İslam kültür tarihini etkileyen birçok önemli olayı gözlemlemiştir.

Zencî'nin yaşadığı dönem hakkında bilgi vermek bu makalenin konusunu oldukça kabarık hale getirecektir. Bununla beraber rivayetlerinden yola çıkarak o dönem ile ilgili ne düşündüğü, bir nevi algıda seçicilikten yola çıkarak dönemin önemli olaylarını nasıl algıladığı hakkında fikir edinebiliriz.

Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) olayı İslam tarihinin en üzücü olaylarından birisidir. Özellikle Mekkeli Müslümanlar üzerinde aradan uzun bir zaman geçse de etkisini göstermesi normal kabul edilmelidir. Zencî'nin hem Mekke Müftüsü hem de Mekke'de yaşayan bir birey olarak bu konudan etkilendiği ve Abdullah b. Zübeyr ile ilgi rivayetlerini önemsendiği görülmektedir. Hocası Amr b. Dinar'ın (ö. 126/744 [?]) "ben Abdullah b. Zübeyr'den daha güzel namaz kılan birisini görmedim rivayetini nakletmesi onun İbn Zübeyr'e olan hayranlığı ve saygısını göstermektedir.⁶

1. EŞ-ŞÂFÎ İLE İLGİSİ

Muhammed b. İdris eş-Şâfiî doğduğu Gazze'de babasının vefatı nedeni ile annesi tarafından küçük yaşlarda Mekke'ye getirilmiştir. Maddi sıkıntılar içinde büyüyen Şâfiî, Mekke'deki ilmi çevrelerden küçük yaşlarda istifade etmiş olmakla birlikte Arap şiir ve edebiyatına daha çok ilgi duymuştur. Bunun için de Beni Hüzeyl kabilesine katılmış ve onlardan öğrendiği şiir ve edebiyata dair bilgileri araştırmaya yönelmiştir. Maddi imkânsızlıklar nedeni ile çoğu zaman yazı malzemesi temininde sıkıntı çekmiş olan Şâfiî, öğrendiklerini kemik ve bulduğu atık kâğıtlarına yazma yoluna gitmiştir. Şâfiî, böyle bir süreçte Zencî ile karşılaşmıştır. Zencî ile Şâfiî'nin hangi nedenden ötürü karşılaştıklarına dair kaynaklarda bir bilgi bulunmamakla beraber Zencî'nin dikkatini çektiği anlaşılmaktadır. Anlaşılan şudur ki Zencî onu tanımak istemiş ve bu nedenle ona bazı sorular sormuştur. Bu sorular daha çok onu kişisel olarak tanımaya yöneliktir. Şâfiî'nin soy itibari ile Haşimî olduğunu söylemesi Zencî'nin onunla daha çok ilgilenmesine vesile olmuştur. Soy ile Allah'ın dünya ve ahirette kendisini şerefliendirdiğini söylemesi⁷ bir anlamda Zencî'nin Haşimî'lere olan sevgisini ortaya koymaktadır. Zencî, Şâfiî'ye fıkıh ile uğraşmanın daha hayırlı olacağı tavsiyesinde bulunmuştur.⁸

Bu bilgilerden hareketle Zencî'nin, Şâfiî'nin ilk hocaları arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. Mekke müftüsü olması nedeniyle Zencî'nin geniş bir ilmi çevresinin olması, Şâfiî'nin bu çevreden de büyük ölçüde istifade etmesi uzak bir ihtimal değildir. Kaynaklarda Şâfiî'nin Zencî'den fıkıh öğrendiği vurgusu yapılmaktadır.⁹ Bu vurgu eş-Şâfiî'nin sadece fıkıh öğrendiği gibi bir anlamayı beraberinde getirmektedir. Kanaatimce bu ifadenin verdiği anlam, ilk dönemlerdeki fıkıh tasavvuru ile günümüz fıkıh tasavvuru söz konusu edildiğinde farklılık arz etmektedir. İlk dönemlerde fıkıhın hadis ve tefsir gibi İslami ilimlerle bir bütünlük içerisinde olduğunu, günümüzdeki gibi birbirinden farklı disiplinlerden oluşan ilimler gibi düşünmemek gerektiği kanaatindeyim. Bunun için Şâfiî'nin en temel kitabı olan *el-Umm*'e bakmak yeterlidir.

6 Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh el-İsfahânî, *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî), 1/335. Bu rivayetten yola çıkarak eş-Şâfiî'nin ez-Zencî'den öğrendiği için namazı en güzel şekilde kıldığı, ez-Zencî'nin İbn Cüreyc'ten, onun 'Ata'dan, onun Abdullah b. Zübeyr'den, onun Hz. Ebû Bekir'den ve nihayet onun da Hz Peygamber'den öğrendiğine dair bk. Ebu Nuaym, *Hilye*, 9/135.

7 Ebû İshâk b. İbrahim b. Ali eş-Şirâzî, *Tabakâtu'l-Fukahâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru'r-Râid'il-Arabî), 72.

8 Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin el-Beyhakî, *Menâkibu's-Şâfiî*, thk. Seyyid Ahmed Sakar (Kahire: Mektebetü Dâru't-Turâs, 1970), 1/97; Ebû Zekerîya Muhyuddîn Yahya b. Şeref en-Nevevî, *Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Lugât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1/46. Zehebî, eş-Şâfiî'nin şiir ve edebiyat ile uğraşırken isim vermeksizin birisinin fıkıh ile uğraşması gerektiğini bunun üzerine ez-Zencî'nin derslerine devam ettiğini söylemektedir. Zehebî, *Siyer*, 8/273.

9 Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed İbnu'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, thk. Mahmud el-Arnâvut (Beyrut: y.y., 1986), 2/358; Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü'l-Tehzîb* (Hindistan: Matbatü Dâireti'l-Meâ'rif'in-Nizamiyye, 1326), 10/129; eş-Şirâzî, *Tabakât*, 71; en-Nevevî, *Tehzîb*, 1/19; ez-Zehebî, *Siyer*, 7/228.

Orada hadis ve fıkıhın iç içe olduğunu görülmektedir. Ayrıca Şâfiî'nin eserlerinde Zencî'ye referans olarak verdiği görüşlerinin hemen hepsinin hadis kaynaklı olması da bu kanaatimizi pekiştirmektedir.

Şâfiî'nin Zencî'den fıkıh öğrendiğini vurgulamasında Zencî'nin genel olarak muhaddis olarak görülmesinin etkisi söz konusu olabilir. Zencî'nin muhaddis olarak ön plana çıkmamasının nedeni de onun görüş olarak Ehl-i hadis çizgisine yakın olmaması ve onlar tarafından büyük ölçüde cerh edilmiş olması olduğunu söylemek mümkündür. Şunu belirtmek gerekir ki, İbn Mâce (ö. 273/887), Tahâvî (ö. 321/933), İbn Hıbbân (ö. 354/965), Taberânî (ö. 360/971), Dârekutnî (ö. 385/995) ve Beyhakî (ö. 458/1066) gibi âlimlerin eserlerine bakıldığında Zencî'yi hadis rivayeti açısından dönemin en önemli muhaddislerinden birisi olarak görmek gerektiği açıktır.

Şâfiî ile Zencî arasındaki hoca talebe ilişkisinin fıkıhta olduğunun vurgulanmasının nedenlerinden birisi de Şâfiî'ye henüz on beş yaşlarında iken fetva yetkisi vermesi hakkındaki rivayetlerdir. Nitekim Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), Humeydî'den (ö. 219/834) Şâfiî on beş yaşında iken Zencî tarafından kendisine fetva yetkisi verildiğini nakletmektedir.¹⁰ Günümüz eğitim sistemi göz önünde bulundurulduğunda on beş yaşında fetva yetkisi verilmesi mübalağa gibi görülebilir. Şâfiî'nin bütün hayatı, hafızası ve ilmi kabiliyeti bir bütün olarak düşünüldüğünde bunun mümkün olduğu kanaatindeyiz. Özellikle de Zencî gibi Mekke müftüsü olan bir şahsiyetin onunla çok ilgilenmesinin bunu sağlayabileceğini düşünüyoruz.

Zencî'nin Şâfiî ile çok yakından ilgilendiği anlaşılmaktadır. Bu ilginin boyutu Şâfiî'nin neler okuduğunu da kapsamıştır. Bununla ilgili dikkat çekici bir rivayet bulunmaktadır. İbnu'l-Mukrî el-İsfahânî (ö. 381/991) Şâfiî'nin en önemli öğrencilerinden Müzenî'ye (ö. 264/878) dayanarak şu rivayeti aktarmaktadır:

Zencî, Şâfiî'ye uğradığı bir gün ne okuduğunu sormuştur. Şâfiî, hadis okuduğunu söyleyince Zencî ona hiçbir şekilde felaha (kurtuluşa) uğramayacağını söylemiştir.¹¹ İbnu'l-Mukrî, *el-Mu'cem*'inde bu rivayete yer vermekte ve bu rivayet ilgili başka bir bilgi vermemektedir.¹² Tespit edebildiğimiz kadarı ile böyle bir rivayet Şâfiî'nin hayatına yer veren eserlerde de geçmemektedir. Dolayısı ile Zencî'nin bununla ne kastettiği konusunda açık bir bilgi bulunmamaktadır. Yine tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece İbn Asâkir (ö. 620/1223) bu rivayete yer vermektedir. O da Şâfiî'nin Kelam ile ilgili görüşlerinin nasıl anlaşılması gerektiği ile ilgili açıklama yaparken bazı rivayetlerden yola çıkarak genel bir hüküm verilmemesi bağlamında değinmiştir. Bununla beraber bu rivayetin de nasıl anlaşılması gerektiği ile ilgili kısa bir değerlendirme yapmaktadır. İbn Asâkir, Zencî'nin bu sözü ile hadis okuyanın veya onu rivayet edenin nâsîh ile mensûhu bilmemesi, fıkıh ve İslami ilimlere dair bilgisinin olmaması durumunda felaktan uzaklaşacağını kastettiğini söylemektedir.¹³

Zencî'nin Şâfiî'ye bu uyarısı ya da tavsiyesinin hadis okumamak gerektiği hadisin insanı felaktan uzaklaştıracağı şekline bir anlamaya imkân verdiği şeklindeki bir değerlendirme, bu iki şahsiyetin hayatına vakıf olan herkes tarafından onlara haksızlık olarak değerlendirilcektir diye düşünüyoruz. Kendisi de bir muhaddis olan Zencî'nin bu uyarısının, o dönemde bazı rivayetlerden yola çıkılarak bunları bir esas gibi gören anlayışı eleştirmek için olabileceğini düşünüyoruz. Aksi takdirde Zencî'nin Şâfiî'ye hadis okumasını tavsiye etmesi, kendisini inkâr etmesi anlamına gelecektir. Çünkü Şâfiî'ye hadis rivayet edenlerden birisi de bizzat kendisidir. Zencî'nin Şâfiî'ye yönelik söz konusu uyarısının hiçbir şekilde hadis okumaması ile ilgili olmadığının bir göstergesi de yeteri kadar ilmi bir müktesebatı kazandığına inandıktan sonra ona fetva yetkisi vermekle beraber onu Medine'ye İmam Mâlik'e yönlendirmesidir. Zencî, Şâfiî'ye İmam Mâ-

10 Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Muhammed b. Ali b. Sâbit, *Mes'eleü İhticâc bi's-Şâfiî*, thk. Halil İbrahim Molâ Hatîr (el-Mektebetü'l-Eseriyye, ts.), 54; Ebû Bekir Muhammed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdât*, thk. Dr. Beşâr Avâd (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2002), 2/392; Ebu'l-Kâsım Ali b. Muhammed b. Hibbetillâh İbn Asâkir, *Târihu Dimeşk*, thk. Amr b. Ğarame el-Umerî (Dâru'l-Fikir, 1998), 50/304; Cemaluddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Umem ve'l-Mulûk*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ – Mustafa Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992), 10/136.

11 Ebû Bekir Muhammed b. İbrahim b. Ali b. Âsım b. Zâdân el-İsfahânî İbn el-Mukrî, *el-Mu'cem li-İbn'l-Mukrî*, thk. Ebû Abdirrahmân Âdil b. Sa'd (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1998), 767.

12 İbn el-Mukrî'nin eseri Mu'cem türünde olduğu için sadece hocalarının rivayetlerini alfabetik bir metotla vermektedir.

13 Sikatüddîn Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasan b. Hibbetillâh İbn Asâkir, *Tebyînu Kizbi'l-Mufterî fimâ Nusibe ila'l-İmâm Ebi'l-Hasani'l-Eş'ârî* (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1404), 338.

lik'e (ö. 179/795) götürmesi için bizzat kendisi bir mektup yazmıştır.¹⁴

Şâfiî'nin Zencî'den istifade etmesinde etkili olan hususlarda biri de onun, ismi ilk hadis tasnif eden zatlar arasında da geçen İbn Cüreyc'e dair ilim ve rivayetlerin çok önemli bir kısmının kaynağı olmasıdır. Bu bağlamda İbn Cüreyc – Zencî – Şâfiî üçlüsü ilgili olarak şöyle bir konu da gündeme gelmektedir:

Bilindiği gibi Şâfiî'nin eserlerinde isim vermeksizin *أَخْبَرَنَا النَّقَّهُ* şeklinde pek çok rivayet bulunmaktadır. Şâfiî'nin sika olarak gördüğü fakat isim vermediği ravilerin kimler olduğu konusunda birtakım görüşler ileri sürülmüştür. Bu bağlamda çok az olmakla beraber *عَنْ ابْنِ جُرَيْجٍ* şeklinde de sika ravinin ismini vermediği rivayetler de bulunmaktadır. İbn Cüreyc'ten rivayet eden sika ama “mubhem” kişinin Zencî olup olmadığı meselesi de kaynaklarda ele alınmıştır. Beyhakî, bu konuya değinmiş ancak Zencî ile olan ilişkisini söz konusu etmemiştir.¹⁵ İbn Kesir (ö. 774/1373), el-Âburî'nin (ö. 363/974) hadis ilmi ile maruf kimselerden işittiğine göre Şâfiî'nin “sika bir ravinin İbn Cüreyc'ten bana haber verdiğine göre” dediği yerlerde sika kişinin Zencî olduğunu rivayet ettiğini belirtmektedir.¹⁶

Zerkeşî (ö. 794/1392) bunu “mübhem”den rivayet etme babından ele almakta ve Şâfiî'nin *أَخْبَرَنِي النَّقَّهُ* dediği zaman sika olan ravinin kim olduğu hakkında çeşitli ihtimaller dile getirmektedir. Bu ihtimallerden birisinin sika olan kişinin Zencî olduğunu nakleden Zerkeşî, buna nedeninin Zencî'nin Kaderî olması ve dolayısı ile ismini sarahaten belirtmekten kaçınılması olduğunun dile getirildiğini belirtilmektedir. Zerkeşî, Ebu Hâtim er-Râzî'den (ö. 277/890) naklen Şâfiî'nin mutlak olarak “bana sika birisi rivayet etti” dediğinde bunun ez-Zencî olmadığını, *عَنْ ابْنِ جُرَيْجٍ* dediği zaman bunun Zencî olduğunu ifade etmektedir.¹⁷ Zerkeşî onun Kaderî olduğu dolayısı ile ismini açıkça zikretmediği ihtimalini nakletmekle yetinmekte ve bunun üzerine bir değerlendirme yapmamaktadır.

Zerkeşî'nin; Şâfiî'nin, Kaderî olduğu için Zencî'nin ismini zikretmekten imtina ettiği ve müphem bir şekilde sadece sika demekle yetindiği şeklindeki rivayetine katılmak mümkün değildir. Çünkü Şâfiî eserlerinde hiçbir çekince göstermeksizin Zencî'den sayıları yüzleri bulan rivayette bulunmakta ve bu rivayetlerin tamamına yakını İbn Cüreyc'e dayanmaktadır.¹⁸ Şâfiî'nin İbn Cüreyc'ten rivayet edip arada müphem bıraktığı birkaç rivayet var. Dolayısı ile sadece bu birkaç rivayette Zencî'nin ismini, Kaderî olduğu için, zikretmediğini düşünmek açıklanması çok zor bir durumdur.

Diğer yandan tespit edebildiğimiz kadarı ile Şâfiî'nin İbn Cüreyc'ten rivayet ederken aradaki râviyi zikretmediği alıntılarının sayısı sadece dört tanedir. Bunlardan sadece iki tanesinde *النَّقَّهُ* ibaresini kullanmaktadır. Bunlardan birisinde *عَنْ ابْنِ جُرَيْجٍ* ibaresini,¹⁹ diğerinde *عَنْ ابْنِ شِهَابٍ أَوْ أَخْبَرَنَا ثِقَّةٌ عَنْ ابْنِ جُرَيْجٍ* ibaresini²⁰ kullanmaktadır. Diğer ikisinde *عَنْ ابْنِ جُرَيْجٍ* ve *عَنْ ابْنِ جُرَيْجٍ* ibareleri bulunmaktadır. Dolayısı ile Şâfiî'nin Kaderî olduğu için Zencî'nin ismini zikretmediğini iddia etmek isabetli bir yorum olmaz diye düşünüyoruz.

Şâfiî'nin Medine'ye gittikten sonra Zencî ile ilişkisi hakkında pek bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla ilgili olarak bir tek rivayet bulunmaktadır. Bunu da Âburî, *Menâkibu 'ş-Şâfiî*'de zikretmektedir.

Buna göre Şâfiî Yemen dönüşü hocası Zencî'ye selam vermekte fakat Zencî Şâfiî'nin selamını almakta ve şunu söylemektedir: “Birileri bize gelir biz onların ıslah olduklarını düşünürken kendilerini ifsat

14 Beyhakî, *Menâkıb*, 1/517.

15 Ebû Bekir Ahmed b. el-Huseyn b. Ali el-Beyhakî, *Ma'rifetü's-Sünen ve'l-Âsâr*, thk. Abdulmu'tî Emîn el-Kal'acî (Kahire: Dâru'l-Vefâ, 1991), 5/201.

16 İbn Kesîr ed-Dimeşkî, *Tabakâtu'l-Fukaha'i-Şâfiîye*, thk. Enver el-Bâz (Kahire: Dâru'l-Vefâ, 2004), 1/26.

17 Ebû Abdillâh Bedreddun Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhîtu fî Usuli'l-Fıkıh*, (Dâru'l-Kutubi, 1994), 6/176.

18 Bkz: Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. el-Abbâs b. Osman eş-Şâfiî, el-Umm (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1990), 1/104, 128, 130, 133, 178, 188, 201, 208, 310, 311, 325, 2/15, 119, 122, 124, 134, 137, 138, 142, 145, 150, 151, 152, 168, 169, 170, 200, 207, 211, 223, 255, 228, 234, 236, 3/102, 199, 4/23, 86, 98, 115, 124, 149, 158, 103, 213, 6/4, 31, 40, 112, 113, 114, 123, 133, 194, 274, 7/21, 33, 36, 91, 92, 128, 133, 154, 158, 175, 212, 235, 254, 255, 269, 283, 314, 340.

19 Şâfiî, *el-Umm*, 2/20.

20 Şâfiî, *el-Umm*, 1/325.

21 Şâfiî, *el-Umm*, 1/307.

22 Şâfiî *el-Umm*, 7/200.

etmişler.” Bunun üzerine Şafîî Süfyan b. Uyeyne'ye (ö. 198/814) gider selam verir, İbn Uyeyne selamını alır ve kendisine hakkında sadece hayır duyduğunu söyler.²³ Şafîî'nin daha sonra Medine'ye İmam Mâlik'e *Muvatta'*yı okumak için gittiği belirtilmektedir. Kanaatimce bu rivayette bir bilgi yanlışı bulunmaktadır. Şöyle ki; Şafîî'nin Mekke'den Medine'ye Zencî'den aldığı derslerden sonra gittiği ve orada İmam Mâlik'in vefatına kadar onun derslerine devam ettiği oradan da Yemen'e gittiği bilinmektedir. Yemen'de Şiî olma ithamı ile tutuklanan Şafîî, Bağdat'a götürülmüştür. Bağdat'ta serbest kaldıktan sonra bir müddet bir müddet orada kalmış ardından Mekke'ye dönmüştür. Dolayısı ile Zencî ile Şafîî arasında böyle bir olay gerçekleşmiş ise bunun tarihi seyri Bağdat dönüşü yani Medine ve Yemen'e gittikten sonraşeklinde olması gerekmektedir.²⁴

Rivayet doğru kabul edilirse, Zencî'nin Şafîî'ye karşı böyle bir tavır aldığıının gerekçeleri konusunda bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Şafîî'nin gittikçe ehli hadis çizgisine kaydığı şeklinde ve dolayısı ile bunun Zencî'nin hoşuna gitmediği şeklinde bir izahın uzak bir ihtimal olmadığı düşüncesindeyim. Yine bu rivayet doğru kabul edilse bile Şafîî'nin daha sonra da Zencî'ye karşı olumsuz bir tavır söz konusu olmamıştır. Şafîî'nin bugün için elimizdeki mevcut bulunan bütün eserlerini vefat ettiği Mısır'da telif ettiği bilinmektedir. Şafîî'nin eserleri, onun Ehl-i hadisın büyük bir kısmı tarafından cerh edilip rivayetleri alınmayan Zencî'den rivayette bulunmaya devam ettiğini ortaya koymaktadır. Zencî ise İbn Cüreyc'in talebesidir. İbn Cüreyc'in hocası olan Ata b. Ebî Rebâh (ö. 114/732) ise Abdullah b. Abbas ve İbn ez-Zubeyr'in öğrencisidir.

2. ZENCÎ'NİN MUTEZİLİ OLDUĞU İDDİASI

Müslim b. Hâlid ez-Zencî genel olarak Mu'tezile mezhebinden kabul edilmektedir.²⁵ Onun Mutezili olduğu konusunda kendisinden bir açıklama gelmemekle beraber bunun aksini de savunan kimse olmamıştır. Cerh ve Ta'dil kitaplarında Zencî'nin Kaderî olduğuna dair görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlerin temelinde Zekeriya b. Yahya es-Sâcî'den (ö. 307/920) gelen bir rivayet bulunmaktadır.²⁶ Sâcî'den gelen bu rivayetin bu kadar etkili olmasının nedeni, onun hem Şafîî mezhebine mensup olması hem de Şafîî konusunda uzman olup onun hayatı ile ilgili ilk eser verenlerden olmasıdır. Nitekim Şafîî ile ilgili ilk Menâkıb müelliflerinden olan el Beyhakî ve daha sonra eser telif etmiş olan Fahrettin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) Şafîî ilgili rivayetlerinin pek çoğunun Sâcî'ye dayandığını görmekteyiz.

Zencî'nin Mu'tezilî olduğuna dair en açık ifade Fahrettin er-Razî'nin *Menâkibu'l-İmâm eş-Şafîî* adlı eserinde geçmektedir. Râzî, Şafîî'nin farklı ekollere mensup olduğu yolundaki iddialar üzerinde durmakta ve bu bağlamda onun Mu'tezile mezhebine mensup olduğu şeklindeki görüşlere de cevap vermektedir. Ona göre, Şafîî'nin Mu'tezile mezhebine mensup olduğu şeklindeki ithamların temelinde, Kadı Abdülcebbar'ın (ö. 415/1025) şu tespiti bulunmaktadır: Şafîî'nin iki hocası Müslüm b. Hâlid ez-Zencî ile daha sonraki hocası İbrahim b. Ebî Yahya, Amr b. Ubeyd (ö. 144/761) ile Geylân ed-Dımeşkî'nin (ö. 120/738 civarı) görüşlerini benimseyen ehl-i adl ve tevhid mensubu kişilerdir.²⁷ Razî, bundan hareketle Şafîî'nin Mu'te-

23 Muhammed b. el-Huseyn b. İbrahim b. Asım es-Sicistânî el-Âburî, *Menâkibu'l-İmâmu's-Şafîî*, thk. Dr. Cemal Azven (Dâru'l-Eseriyye, 2009), 73.

24 Şafîî'nin seyahatleri için bkz: Araz, Yunus, *İmam Şafîî'nin Seyahatleri ve Fıkıh Anlayışındaki Değişim*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi 2010), 34-56.

25 Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis* (İstanbul: Kitâbiyât, 2004), 175.

26 Kaynaklarda Zencî'nin Kaderî olduğuna dair görüşün genel olarak Sâcî'nin rivayetine dayandığı bilinmektedir. Ancak Moğoltay, Yahya b. Ma'in'in de ez-Zencî için Kaderî dediğini nakletmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarı ile Yah'ya b. Ma'in'in ez-Zencî ile ilgili farklı görüşleri rivayet edilmekle beraber, ondan Mutezili olduğuna dair bir görüş nakledilmemektedir. Bunu Moğoltay'dan önce nakleden kimse görülmediği için bunun bir dayanağının olmadığını söylemek gerekir: Bkz. Ebû Abdillâh Alâuddîn Moğoltay b. Kılıç b. Abdillâh el-Bekcerî, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemal fi Esmâ'ir-Ricâl*, thk. Ebû Abdirrahmân Adil b. Muhammed – Ebû Muhammed b. Usâme (el-Fâruku'l-Hadise li-Tibâ'ati ve'n-Neşr, 2001), 11/172.

27 Fahrüddin Râzî, *Menâkibu'l-İmâm eş-Şafîî*, thk. Dr. Muhammed el-Hicâzi es-Sakâ, (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1986), 139. Krş: Kâdı Abdülcebbar, *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 253. Râzî'ye göre eş-Şafîî'ye yöneltilen ithamlar onun, Mücessime, Mutezile ve Şia'dan olduğu şeklindedir. Râzî'ye göre Mücessime ve Mutezile taban tabana zıt iki ekol dolayısı ile bu iddiaların bir tutarlılığı yoktur. Şafîî'nin Şiî olduğuna dair ithamlara da cevap veren er-Râzî, bunun da temelinde Yahya b. Ma'in'in iddialarının olduğunu söylemekte, İbn Ma'in'in eş-Şafîî'yi çok kıskandığı için için bu görüşü ileri sürdüğünü söylemektedir. Bkz. Râzî, *Menâkibu'l-İmâm eş-Şafîî*, 139-143.

zili kabul edilemeyeceği üzerinde durmaktadır. O'na göre Şâfiî bu hocalardan hadis ve fıkıh öğrenmiştir. Ama hocalarının Mu'tezilî olması onun da Mu'tezili olduğu anlamına gelmemektedir.²⁸ Böylelikle Râzî, Şafîi'nin Mutezile mezhebine mensup olduğu yolundaki iddiaları reddetmekle beraber Zencî'nin Mu'tezile mezhebine mensup olduğunu kabul etmektedir. Burada önemli bir nokta da Zencî'nin Geylân ed-Dımaşkı ile olan ilgisidir. Zencî'nin Geylan ed-Dımeşkî'den etkilendiğine dair ehl-i sünnet kaynaklarında bir bilginin olmaması dikkat çekmektedir. Görebildiğimiz kadarı ile bunu ilk dile getiren Kadı Abdülcebâr olmuştur. Râzî de bu etkileşimi ret etmemiş ve dolaylı olarak kabul etmiştir.

Zencînin Mu'tezilî olduğu konusunda kendi açıklamalarından yola çıkarak bunu ispat edecek bir bilgi bulunmamakla beraber bu görüşü destekleyecek başka bilgiler bulunduğunu belirtmekte yarar vardır. Bu bilgilerin temelinde çevresinin ve bazı hocalarının Mu'tezilî olduğunu varsaymak mümkündür. Bununla birlikte şunu da belirtmek gerekir ki, Zencî'nin Mu'tezile'ye mensup bazı kimselerden haber verirken kullandığı rivayet biçiminden onları benimsemediğine dair sarîh bir değerlendirmesi de olmamıştır. Nitekim Firyâbî (ö. 301/913), *el-Kader* adlı eserinde Zencî'nin hocası İbn Cureyc'ten naklen şunu dediğini rivayet etmektedir:

رَأَيْتُ ابْنَ أَبِي نَجِيحٍ قَائِمًا فِي الْمَنَارَةِ، قَالَ: مَا لَقَيْتُ شَيْئًا، مَا لَقَيْتُ مِنْ الْقَدَرِ

İbn Ebî Necîh'i (ö. 131/748) rüyada minarede dururken gördüm, şöyle diyordu: “Kaderde karşılaştığımla (gördüğüm ile) başka bir şeyde karşılaşmadım.”²⁹ Yine İbn Vezîr (ö. 840/1436) *el-'Avâsım ve'l-Kavâsım*'da Şia ve Mu'tezile'den olmakla beraber kendilerinden hadis rivayet edilen uzun bir liste vermektedir. Bu listede de Zencî geçmektedir. Bu listede dikkat çeken hususlardan birisi de Zencî'nin çevresinden pek çok kişinin yer almasıdır. Bunlar, hocaları İbn Ebî Necîh, Amr b. Dinâr (ö. 126/744), Cafer b. Muhammed (ö. 148/765), İbn Ebî Zi'b (ö. 159/776), Abdullah b. Tavûs (ö. 132/749) gibi şahsiyetlerdir. Yine bu listede yer alan kişilerden birisi de Şâfiî'nin hocalarından ve kaderî görüşleri ile meşhur İbn Ebî Yahya (ö. 184/800) olarak şöhret bulmuş Muhammed b. İbrâhim'dir.³⁰

Zencî'nin Mu'tezile'ye ilişkin rivayetlerden birisi de İbn Ebî Necîh'ten rivayet etmekle ortak yönleri olan Osman b. el-Esved'e ilişkin rivayetidir. Zencî'nin rivayet ettiğine göre Osman b. el-Esved hocası Mucahid'e “Selâme'nin azadlısı Vehb'in³¹ kaderi olduğunu biliyor musun?” diye sormuştur. Mucahid, daha sonra Osman b. Esved ile Vehb'i beraber görmüştür. Mucahid bunun üzerine Osman b. el-Esved'e kızmış ve “Vehb'in Mu'tezili olduğunu bana söyleyen sen değil miydin?” diye sorarak tepkisini göstermiştir.³² Zencî'nin Mu'tezile'ye ilişkin bir diğer rivayetinde İbn Abbas'a bazılarında bahsedilerek bunların kader ile ilgili konuştukları bildirilmiştir. Bunun üzerine İbn Abbas, “Beytu'l-haram da böyle kimseler var mı? Varsa bunları bana gösterin de boyunlarını kırayım” demiştir.³³

Zencî'nin Mu'tezili olduğuna dair iddiayı destekleyen hususlardan biri de Mu'tezile tabakat müelliflerinin onu Mu'tezilî şahıslar arasında saymalarınıdır. Mu'tezile âlimlerinden Ebü'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Kâ'bî (ö. 319/931) *Tabakât*'ında onu Mu'tezilî göstermekte ve Mu'tezilî hocalarına işaret etmiştir.³⁴ Belhî, ayrıca ondan yapılan bir rivayete de eserinde yer vermiştir.³⁵ Aynı şekilde Kâdî Abdülcebâr da *Tabakât*'ında Zencî'yi Şâfiî'nin hocası olduğuna da işaret ederek Mu'tezilî olduğunu ifade belirtmiştir.³⁶

28 Râzî, *Menâkib*, 142.

29 Ebû Bekir Cafer b. Muhammed b. Hasan el-Firyâbî, *Kitâbu'l-kader*, thk. Abdullah b. Hamd el-Mansur (Riyâd: Advâ'ul-Beyân, 1997), 224.

30 Ebu Abdillâh İzzuddîn Muhammed b. İbrahim b. Ali İbn Vezîr, *el-'Avâsım ve'l-Kavâsım fi'z-Zebbi an Sünneti Ebî Kâsım* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994), 1/354-355.

31 “Selâme'nin azadlısı Vehb” ibaresinden Vehb'in kim olduğu konusunda bir bilgi bulunmamaktadır. Vehb ve Mutezili olarak o dönemde yaşamış Hemâm b. Münebbih'in kardeşi Vehb b. Münebbih ihtimalini mümkün görmekteyiz. Ancak Vehb b. Münebbih'in Selâme'nin azadlısı olarak nitelendirildiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Bkz: Ünal, Saliha, *Hemmâm b. Münebbih ve Vehb b. Münebbih'in Hadis İlmindeki yeri*, (Konya, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, 2008), 26-29; Hansu, *Mutezile ve Hadis*, 181.

32 el-Firyâbî, *Kitâbu'l-kader*, 225.

33 Ebu Abdillâh b. Muhammed b. Abdillâh b. İsa el-İlbiri İbn Zemnin el-Maliki, *Usulu's-Sunne ve maahu Riyadu'l-Cenne bi Tahrici Usuli's-Sunne* (Medine: Mektebetu Ğuraba, 1415), 301.

34 Ebu'l-Kasım el-Belhî, *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, thk. Fuâd Seyyid (Tunus: Dâru'n-Tunusiyye, 1986), 84.

35 Belhî, *Kabûlu'l-Ahbâr ve Ma'rifetü'r-Rical*, thk. Hüseyin Hansu (İstanbul: Kuramer, 2018), 107.

36 Kâdî Abdülcebâr, *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, thk. Fuâd Seyyid (Tunus: Dâru'n-Tunusiyye, 1986), 253, 338.

3. HOCALARI

Zehebî, Zencî'nin rivayette bulunduğu hocaları olarak şu isimleri vermektedir: İbn Ebî Müleyke, Amr b. Dinâr, ez-Zührî, Ebû Tuval, Zeyd b. Eslem, Utbe b. Müslim, Abdullah b. Kesîr, Hişâm b. Urve ve İbnCüreyc.³⁷

Elimizde mevcut rivayet malzemesi göz önünde bulundurulduğunda Zencî'nin çok daha geniş bir kesimden rivayette bulunduğu, dolayısı ile Zehebî'nin vermiş olduğu listenin eksik kaldığı ve kapsayıcı olmadığını söylemek mümkündür. Hatta bu listede verilen hocaların bir kısmından yok denecek kadar az rivayette bulunmakta; çok daha fazla rivayette bulunduğu bazı isimlere ise yer verilmemektedir.

İbn Ebî Müleyke Abdullah b. Ubeydillah b. Ebî Müleyke Zuheyr b. Abdillâh b. Ced'ân: Tabî'n neslindedir. Hz. Ali'nin hilafetinde doğduğu rivayet edilmektedir. Hz. Aişe, kardeşi Esmâ, Abdullah b. Amr, Abdullah b. Ömer, İbn Abbas, Abdullah b. Zübeyr gibi sahabilerden rivayette bulunmuştur. Abdullah b. Zübeyr'e yakın olduğu; onun müezzinliğini yaptığı ve kadı olarak görev yaptığı belirtilmektedir. H. 117 senesinde vefat ettiği rivayet edilmektedir.³⁸ Buna göre vefat ettiğinde Zencî'nin 17 yaş civarında olması gerekir.

Zehebî hocalarını sayarken ilk sırada İbn Ebî Müleyke'yi vermektedir. Bunun onun ilk hocası olmasından mı yoksa ondan çok rivayette bulunmasından mı kaynaklandığı konusunda bir açıklık bulunmamaktadır. Kanaatimizce onun ilk hocalarından olması nedeni ile ilk başta zikretmesi gerekir. Çünkü rivayet kitaplarına baktığımızda Zencî'nin İbn Ebî Müleyke'den tek bir rivayetini tespit edebildik.

el-A'la b. Abdirrahman b. Yakub el-Medenî: Tabî'nden olup babası Ebû Hureyre'nin arkadaşlarından dır.³⁹ Medine'de kendisine ait meşhur bir Sahife olduğu belirtilmektedir.⁴⁰ Medineli olduğuna göre bu durumda kendisi hac veya başka bir vesile ile Mekke'ye geldiğinde Zencî kendisinden istifade etmiştir. Ya da Zencî Medine'ye gidip ondan hadis dinlemiştir. Ancak kaynaklarda Zencî'nin Medine de kaldığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. ez-Zencî dışında Enes b. Malik Şu'be, İbn Uyeyne ve ed-Dâveredî gibi muhaddisler ondan hadis rivayet etmişlerdir. Cerh ve ta'dil açısından zayıf görülmemekle beraber sika olduğu konusunda kuvvetli bir vurgu da bulunmamaktadır.⁴¹

Harâm b. Osman b. Amr b. Yahya el-Ensâri el-Medenî: Medine'de h. 150 yılında vefat etmiştir.⁴² Şîî olduğu hatta gulâtan olduğu ve isnadları değiştirdiği, mürsel hadisleri ref' ettiği belirtilmektedir.⁴³ Harâm b. Osman sika kabul edilmemektedir. Şâfiî'den ondan hadis rivayet etmenin haram oluşu nakledilmektedir.⁴⁴ Şafîî'nin hocası olan Zencî'nin ondan hadis rivayetinde bulunduğu dair bilgiyi ihtiyatla karşılamak gerekir diye düşünüyoruz.

İsmail b. Ümeyye b. 'Amr b. Sa'îd b. el-'As: Buhârî başta olmak üzere pek çok muteber hadis kitabında rivayetlerini bulmak mümkündür. Sika olarak kabul edilmiştir. Medineli olup h. 139 yılında vefat etmiştir.⁴⁵

Abdullâh b. Ebî Necîh Yesâr: Mücahid'in tefsir konusundaki en önemli ravilerindedir. Zencî'nin ondan olan rivayetleri de büyük oranda tefsir ile ilgilidir. 'Amr b. Dinâr'dan sonra Mekke müftüsü olmuştur. Hiç evlenmediği rivayet olunan İbn Ebî Necîh'in çok büyük bir nezakete sahip olduğu ve hiçbir arkadaşına kötü bir söz söylemediği ifade edilmektedir. Mu'tezile mezhebine mensup olduğu konusunda bir ittifak vardır. Amr b. Ubeyd ile olan yakınlığı ve insanları Hasan Basrî'nin görüşlerine davet ettiği belirtilmekle beraber sika kabul edilmiştir. Mekke'de h.131 senesinde vefat etmiştir.⁴⁶

37 Zehebî, *Tarihu'l-İslam*, 4/742; Zehebî, *Siyer*, 7/228; Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Tezkiretü'l-Huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 1/187.

38 İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/442.

39 Zehebî, *Siyer*, 3/316.

40 İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/420.

41 'Alâ b. Abdirrahman için bkz. "Rivâyetü'l-'Alâ b. Abdirrahmân fî Sahîhi Müslim", *Mecelletü'l-Câmiatu'l-İslamiyye*, sy. 13, 2015.

42 İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/455.

43 Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Mizânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, (Beyrut: Daru'l-Ma'rife), 468

44 Zehebî, *Tarih*, 3/843.

45 Ebu'l-Velid Süleyman b. Halef el-Bâcî, *et-Ta'dil ve'l-Tecrîh li-men Harracelehu el-Buhâri fî'l-Câmi's-Sahîh* (Riyâd: Dâru'l-Livâ), 1/365.

46 Zehebî, *Siyer*, 6/125-126

Musa b. 'Ukbe b. 'Ayyâs: Buhârî başta olmak üzere pek çok muteber hadis kitabında rivayetlerini bulmak mümkündür. Sika olarak kabul edilmiştir. Medineli olup h. 139 yılında vefat etmiştir.⁴⁷

Mus'ab b. Muhammed b. Abdirrahman b. Şurahbil: Moğoltay, Buhârî'den naklen onun Mekke'de valilik yaptığını bildirmektedir.⁴⁸ Ancak bu bilgi elimizdeki *et-Târihu'l-Kebîr*'de "gâliban" veya "aliyyan" şeklinde yazılmıştır.⁴⁹ Zencî ile birlikte Süfyân es-Sevrî ve Süfyân b. Üyeyne de ondan rivayette bulunmuşlardır.⁵⁰

Hişâm b. Urve b. ez-Zubeyr b. 'Avvâm (ö. 146/763): Zencî'nin hayatına bakıldığı zaman Abdullah b. ez-Zubeyr'in çevresi ile çok yakın ilgili olduğu görülmektedir. Bunlardan birisi de Abdullah b. Zubeyr'in yeğeni olan Hişâm'dır. Hişâm b. Urve'nin bazı mürsel rivayetlerinin olduğu ve ömrünün son dönemlerinde "ihtilâl" a maruz kaldığı yolunda bir iddia bulunmaktadır. Zehebî, bu kusurunu hadis rivayetinde hata yapacak bir boyutta görmemekte; ona ait rivayetlerin Muvatta, Sihâh ve sünenlerde bulunmasının buna delil olduğunu söylemektedir.⁵¹ Bu iki iddia dışında sika olduğu konusunda bir ihtilaf söz konusu değildir. Zehebî, h. 146 yılında vefat eden Hişâm b. Urve'den rivayet eden muhaddisler için gerçekten çok uzun bir liste vermektedir.⁵² İçinde Zencî'nin de yer aldığı bu liste, Hişâm b. Urve'nin hadis açısından ne kadar önemli bir şahsiyet olduğunu göstermektedir. Hişâm b. Urve'nin kendilerinden hadis rivayet ettikleri arasında eşi Fatıma bnt. el-Munzir de bulunmaktadır.⁵³

'Amr b. Yahya b. 'Umâra el-Ansâri: Babası sahabedendir. Zencî'den başka Malik b. Enes, Süfyân es-Sevri, Süfyân b. Üyeyne gibi zatlar da ondan rivayette bulunmuşlardır. Vefatı ile ilgili olarak h. 130-140 tarihleri arası verilmektedir.⁵⁴

Yesâr b. Abdirrahmân Ebu'l-Velîd el-Hicâzî: Tabakât kitaplarında hakkında çok bilgi bulunmamaktadır. Hatîb el-Bağdâdî, ondan hadis rivayetinde bulunan olarak sadece Zencî ismini vermektedir.⁵⁵ Görebildiğimiz kadarı ile Zencî'nin ondan merfû rivayeti bulunmamaktadır. Sa'id b. Müseyyeb'e ait bir rivayeti Said b. Mansur'un *Sünen*'i ile İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ında yer almaktadır.⁵⁶ Diğer bir rivayet ise el-Ezrakî'nin yer verdiği Yesâr'ın Abdullah b. ez-Zubeyrden mevkuf rivayetidir.⁵⁷

Ebû Muhammed Amr b. Dînâr el-Mekkî el-Cumahî (ö. 126/744): Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Zubeyr gibi sahabilerden rivayetleri ile ön plana çıkan,⁵⁸ Tâbiîn devri Mekke fukahâsından, müctehid, muhaddis olan Amr b. Dinâr, Atâ b. Ebû Rebâh'tan sonra Mekke müftülüğü yapmıştır. Onun vefatından sonra Zencî'nin diğer bir hocası İbn Ebî Necîh bu göreve gelmiştir.⁵⁹ Abdullah b. Zubeyr hareketine destek vermesi ile bilinmektedir. Muhtemelen bunun etkisi ile Şiî olduğu suçlamalarına⁶⁰ maruz kamışsa da sika olduğu konusunda herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır. Zencî'nin Amr b. Dinâr'dan "Abdullah b. Zubeyr'den daha güzel namaz kılan hiç kimse görmedim"⁶¹ şeklindeki rivayeti, onun İbn Zubeyr'e olan sevgisini göstermektedir.

Zeyd b. Eslem Ebû Abdillâh el-'Adavî el-Umerî: Babası Hz Ömer'in azadlısı Eslem'dir. Sahabeden Abdullah b. Ömer, Cabir b. Abdillâh, Enes b. Malik'ten rivayette bulunmuştur. Mescid-i Nebevi'de ken-

47 Bâcî, *et-Ta'dîl ve'l-Tecrîh*, 1/365.

48 Ebû Abdillâh Alâuddîn Moğultây b. Kılıç, *İkmalu Tehzîbi'l-Kemal fî esmâi'r-Ricâl* (el-Faruk el-Hadise, 2001), 11/219

49 Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr* (Haydarabâd: Dâiratu'l-Me'ârifî'l-Osmaniyye), 7/351.

50 Yusuf b Abdirrahman Ebu'l-Haccâc el- Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî esmâi'r-Ricâl* (Beirut: Müessesetu'r-Risâle, 1980), 28/42.

51 Zehebî, *Siyer*, 6/35-36.

52 Zehebî, *Siyer*, 6/36-44.

53 İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/375.

54 Zehebî, *Tarih*, 3/718.

55 Hatîb el-Bağdâdî, *Telhîsu'l-Müteşebih*, (Dimaşk: Talâsî'd-Dirâse, 1985), 2/660.

56 Sa'id b. Mansur b. Şu'be Ebû Osman el-Horasanî, *Sunenu Sa'd b. Mansur*, (Hind: ed-Dâru's-Selefiyye, 1982), 1/200; İbn Sâ'd, *et-Tabakât*, c. 104.

57 Ezrakî, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed, *Ahbâru Mekke ve mâ Cae fihâ mine'l-Âsâr* (Beirut: Dâru'l-Endulus), 1/215.

58 Buhârî, *Târihu'l-Kebîr*, 6/328.

59 İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/30.

60 Zehebî, *Siyer*, 5/302.

61 Ebû Nuaym, *Hilye*, 1/325.

disine ait ilimde seçkin kimselerin katıldığı bir ilim halkasının olduğu ve bu halkaya zaman zaman Ali b. Hüseyin'in de katıldığına ve ondan hadis rivayet ettiğine işaret edilmektedir. Yaklaşık olarak 200 hadis rivayet ettiği ve h. 136 da vefat ettiği belirtilmektedir.⁶²

İbn Ebî Zi'b Abdurrahman el-Âmirî: Medine'nin önemli fakihlerindendir. Ahmed b. Hanbel bu yönü ile onu Sa'îd b. el-Müseyyeb'e benzetmektedir. Hakkı söylemekten hiç sakınmadığı rivayet edilmektedir. Bu bağlamda Mehdi, Hac için Medine'ye geldiği sırada Mescid-i Nebevi'de herkes ayağa kalkarken onun ayağa kalkmadığı, arkadaşının "bu emiru'l-muminindir" ayağa kalk demesi üzerine, Ancak Allah için kıyam edilir cevabını verdiği nakledilmiştir. Yine Ebu Ca'fer'in kendisi hakkında ne düşündüğünü ısrarla sorması üzerine yemin ederek kendisinin zâlim olduğunu söylemekten çekinmemiştir. Belki de bu yönü ile kendisinin Mu'tezileden olduğu iddia edilmiş ancak Zehebî bu iddiayı kabul etmemiştir. Belhî, *Tabakatu'l-Mu'tezile*'de onun Mutezilî olduğunu söylemektedir. Onun rivayet ettiğine göre Şâfiî, İmam Mâlik'in İbn Ebî Zi'b hakkında, eğer kaderî olmasaydı dünyanın en hayırlı insanı olurdu, demiştir. Yahya b. Ma'in de İbn Ebi Zi'b'in kaderî olduğunu söylemektedir.⁶³

4. CERH VE TA'DİL DURUMU

Müslim b. Hâlid Zencî'nin cerh ve tad'îl edilmesi meselesinde birbirinden çok farklı rivayetlerin olduğu görülmektedir. Onu tad'îl edenlerin yanında cerh edenlerin de olduğu anlaşılmaktadır. Bu ihtilafın tarihi seyri takip edildiğinde bizzat iki talebesinden de farklı değerlendirmelerin geldiğine dair rivayetlerin bulunması, daha sonraki dönemlerde bu ihtilafın oluşmasını normal hale getirmektedir.

Zencî'nin en önemli öğrencisi İmâm Şâfiî'dir. Daha önce de üzerinde durduğumuz gibi Şâfiî ondan hadis ve fıkıh öğrenmiştir. Zencî'yi en yakından tanıyan birisi olarak onun hakkında herhangi olumsuz bir kanaat belirttiğine dair bir rivayet bulunmamaktadır. Kitaplarında da ondan hadis rivayet etmekten hiç çekinmemiştir. Onu sika olarak gördüğünün en büyük delili de *أَخْبَرَنِي الثَّقَةُ عَنْ ابْنِ جُرَيْجٍ* dediğinde de sika dediği kişinin Zencî olduğu konusunda oluşan kanaatlerdir.

Diğer önemli bir öğrencisi Ahmed b. Muhammed b. Velîd el-Ezrakî'dir (ö. 250/864). *Ahbâru Mekke* müellifi olan Ezrakî, bu eserinde ondan Mekke'ye dair pek çok rivayete yer vermektedir. Öyle ki Zencî'nin onun en önemli kaynağı olduğu dahi söylenebilir. Bununla birlikte İbn Sa'd, Ezrakî'den naklen Zencî'nin fakih ve âbid birisi olduğunu, çok hadis rivayet ettiğini; rivayet ettiği hadislerde çok hata ve yanlış yaptığını nakletmektedir.⁶⁴

Bu rivayete göre Zencî, hadisin tahammül ve edasında çok hata yapmış ve dolayısı ile zabt yönünden cerh edilmiştir. Ezrakî'nin eserinde Zencî'den gelen pek çok rivayete yer vermesi ile İbn Sa'd'ın kendisinden rivayet ettiği bu değerlendirme çelişkili gibi görünmektedir. Bu durum beraberinde birkaç ihtimali akla getirmektedir. Bunlardan birisi İbn Sa'd'dan gelen bu rivayete ihtiyatla bakmak gerekir. Diğer bir ihtimal de Ezrakî, Zencî'nin zabt yönündeki durumunu bilerek ondan gelen rivayetleri seçerek sahih olduğuna kanaat getirdiği rivayetlerine yer vermiştir. Bununla birlikte şunu belirtmek gerekir ki, *Ahbâru Mekke*'de Zencî'den gelen rivayetler de dâhil bazı haberler eleştiri konusu olmuştur. Dolayısı ile el-Ezrakî, bu durumu bile bile ondan rivayet etmekle kendisi de eleştirilmekten kurtulamamıştır. Ezrakî'nin aldığı bu rivayetlerin tarih ile ilgili olduğu ahkâm ile ilgili olmadığı şeklinde bir düşünceden yola çıkarak eserinde yer verdiği gibi bir ihtimalin de söz konusu olabileceğini düşünmek mümkündür. Ezrakî'nin görüşlerini teyit eden diğer bir rivayet de Zencî'nin elde ettiği hadisleri yazmadığı hafızasına güvendiği bundan dolayı da onları aktarırken hatırlamakta sıkıntı yaşadığıdır.⁶⁵

Buhârî'nin Zencî hakkındaki değerlendirmesi çok daha sert olmuştur. O, Zencî hakkında "munkeru'l-hadis" hükmünü vermiştir.⁶⁶ Bu da Buhârî'nin istilahında ondan hadis rivayet etmenin haram olduğu

62 Zehebî, *Siyer*, 5/316.

63 Belhî, *Fadlu'l-İ'izâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, thk. Fuâd Seyyid (Tunus: Dâru'n-Tunusiyye, 1986), 78.

64 İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/42.

65 Moğoltay, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, 11/171.

66 Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, 7/260.

anlamına gelmektedir.⁶⁷ Ali b. el-Medînî de el-Buhârî gibi onun “münkeru'l-hadis” olarak görmekte ve ne kendisinden ne de ondan rivayette bulunanlardan hadis rivayet etmediğini söylemektedir.⁶⁸ Burada gerek el-Buhârî gerekse de İbn Medînî, ez-Zencî'yi cerh ederlerken herhangi bir sebep zikretmemektedirler. Bu cerhin onun zabtı ile mi yoksa adaleti ile mi ilgili olduğuna dair de bir açıklık bulunmamaktadır. Eğer onun zabtı ile ilgili olsaydı bunu ifade etmekte zorlanmayacakları düşünülebilir. Dolayısı ile bu iki önemli muhaddisin daha çok onun genel duruşu daha açık bir ifade ile onun hadis ehline yakın birisi olmaması ilgili olduğunu düşünmekteyiz. Nitekim İbn'ul-Vezir de ez-Zencî'nin “salihu'l-hadis olduğunu belirtmekte ve onun hakkındaki cerh edici değerlendirmelerinde onun Mu'tezile mezhebine mensup olmasının etkisine işaret etmektedir.⁶⁹

İbn Adıyy, Zencî ile ilgili olumlu ve olumsuz bütün görüşlere yer verdikten sonra hadislerinin itibar için alınabileceğini söylemiştir.⁷⁰

Zehebî ve Mizzî, Zencî'nin cerh ve ta'dîli konusunda Yahya b. Ma'in'den iki farklı görüş rivayet edildiğini belirtmektedirler. Bu görüşlerden birisine göre sika⁷¹ kabul edilmiş diğer rivayete göre de hadislerinin hemen kabul edilmemesi ve araştırılması gerektiğine yöneliktir.⁷² Sâcî de onu Mu'tezilî olduğunu söylemekle beraber hadislerinin itibar için alınabileceğini söylemektedir.⁷³ Şunu belirtmek gerekir ki Mu'tezile'den olduğu bilinen Belhî de onu sika olarak görmemiş ve hadisleri ile ihticâc edilemeyeceğini söylemiştir.⁷⁴ İbn Hibbân, bazı hatalarına işaret etmekle beraber onu es-Sikât'ta zikretmiştir.⁷⁵ Nesâî onun zayıf olduğunu söylemektedir.⁷⁶

Zencî'nin Cerh ve ta'dîli konusunda öyle anlaşılmaktadır ki, onu sika görenler olduğu gibi cerh edenler de bulunmaktadır. Genel olarak hadislerinin itibar için alınabileceği görüşü bulunmakla birlikte el-Buhârî, sebep zikretmeksizin ondan hiçbir şekilde hadis rivayetinin söz konusu olmaması gerektiğini belirtmiştir.

67 Abdullah Aydınli, *Hadis Istılahları Sözlüğü* (İstanbul: Timaş, 1987), 112.

68 Ebû Ahmed b. Adıyy el-Curcanî İbn Adıyy, *el-Kâmil fî Du'afâi'r-Ricâl*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrut: el-Kutubü'l-İlmiyye, 1997), 8/7.

69 İbn el-Vezîr, *el-Avâsim*, 9/65.

70 İbn Adıyy, *el-Kâmil*, 8/7.

71 Ebu Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs İbn Ebî Hatim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* (Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsi'l-Arabî, 1952), 8/183.

72 Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemal fî Esmâi'r-Ricâl*, 27/511; Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl*, 4/102.

73 Moğoltay, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, 11/171.

74 Belhî, *Kabûlu'l-Ahbâr ve Ma'rifetu'r-Ricâl*, 381.

75 Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân el-Bustî, *es-Sikât* (Haydarabâd: Dâiretu Ma'ârifî'l-Usmâniyye, 1973), 7/428.

76 Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horasânî en-Nesâî, *ed-Du'afâ ve'l-Metrûkîn*, thk. Muhammed İbrahim Zâyed (Halep: Dâru'l-Va'y, 1936), 97.

SONUÇ

Müslim bin Halid ez-Zencî, Hicri ikinci asırda yaşamış önemli muhaddislerden biridir. Mekke müftüsü olan Zencî, kaynaklarda fakih, muhaddis ve müfessir olarak tanıtılmaktadır. Zencî'nin yaşadığı dönem, hadis tasnif hareketinin başlangıcına rast gelmektedir. Hocaları arasında hadisleri ilk tasnif eden muhaddislerden olan Abdülmelik b. Abdilazîz b. Cüreyc el-Kureşî'nin (ö. 150/767) bulunması sebebi ile Zencî'nin hayatı ve ilmi kişiliğinin bilinmesi hadis tarihi açısından önem arz etmektedir. İmâm Şafîî'nin ilk hocası olması, onun İslam ilim tarihi açısından önemini daha da artırmaktadır. Zira Şafîî, kendisinden fıkıh yanında hadis ilmi de almıştır. Şafîî'nin eserlerinde Zencî'den çok sayıda hadis rivayet etmiş olması, Mu'tezile mezhebine mensup olduğu belirtilen bu zatın hadis rivayetlerinin önemini göstermektedir.

Zencî'nin Ehl-i hadisten olmayan hocalardan istifade etmesi ve kendisinin de Ehl-i hadis ile örtüşmeyecek fikirleri benimsemiş biri olması, hadis ravilerinin sadece Ehl-i hadis ekolünden müteşekkil olmadığı gerçeğine işaret etmektedir. Önemli bir hadis ravisi olmasına rağmen cerh ve ta'dil noktasında hakkında birbirine zıt değerlendirmeler yapılmıştır. Kendisini yakından tanıyan talebesi Şafîî'den onunla ilgili herhangi bir olumsuz kanaatin dile getirilmemiş olması; tam aksine ondan çok sayıda hadis rivayet edip kendisini sika olarak nitlendirmesi, hakkındaki cerhi ihtiyatla karşılamak gerektiğini göstermektedir. Hakkında vuku bulmuş olan cerhin Mu'tezile mezhebine mensub olmasından kaynaklandığını söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Âburî, Muhammed b. el-Huseyn b. İbrahim b. Asım es-Sicistânî. *Menâkıbu'l-İmâmu's-Şâfiî*. thk. Dr. Cemal Azven. Dâru'l-Eseriyye, 2009.
- Araz, Yunus. *İmam Şafîî'nin Seyahatleri ve Fıkıh Anlayışındaki Değişim*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Bâcî, Ebu'l-Velid Süleyman b. Halef. *et-Ta'dîl ve't-Tecrîh li-men Harracelehu el-Buhârî fi'l-Câmi's-Sahîh*. Riyâd: Dâru'l-Livâ, ts.
- Belhî, Ebu'l-Kasım. *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*. thk. Fuâd Seyyid. Dâru'n-Tunusiyye, 2. Basım, 1986.
- Belhî, Ebu'l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud. *Kabûlu'l-Ahbâr ve Ma'rifetü'r-Rical*. thk. Hüseyin Hansu. İstanbul: Kuramer, 2018.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Huseyn b. Ali. *Ma'rifetü's-Sünen ve'l-Âsâr*. thk. Abdulmu'tî Emîn el-Kal'acî. Kahire: Dâru'l-Vefâ, 1991.
- Beyhakî Ebû Bekir Ahmed b. el-Huseyn b. Ali. *Menâkıbu's-Şâfiî*. thk. Seyyid Ahmed Sakar. Kahire: Mektebetu Dâru't-Turâs, 1970.
- Buhârî Muhammed b. İsmail. *et-Târihu'l-Kebîr*. Haydarabâd: Dâiratu'l-Me'ârifî'l-Osmaniyye.
- Cevzî, Cemaluddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *el-Muntazam fî Tarihi'l-Umem ve'l-Mulûk*. thk. Muhammed Abdulkadir Atâ – Mustafa Abdulkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992.
- Firyâbî, Ebû Bekir Cafer b. Muhammed b. Hasan. *Kitâbu'l-kader*. thk. Abdullah b. Hamd el-Mansur. Riyâd: Advâ'ul-Beyân, 1997.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh el-İsfahânî. *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabî.
- eş-Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. el-Abbâs b. Osman. *el-Umm*. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1990.
- Ezrakî, Ebu'l-Velid Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed. *Ahbâru Mekke ve mâ Cae fihâ mine'l-Âsâr*. Beyrut: Dâru'l-Endulus.
- Hansu, Hüseyin. *Mutezile ve Hadis*. İstanbul: Kitâbiyât, 2004.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Muhammed b. Ali b. Sâbit. *Mes'ele'tü İhticâc bi's-Şâfiî*. thk. Halil İbrahim Molâ Hatır. el-Mektebetü'l-Eseriyye.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Muhammed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed. *Târihu Bağdât*. thk. Dr. Beşâr Avâd. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2002.
- Hatîb el-Bağdâdî Ebû Bekir Muhammed b. Ali b. Sâbit. *Telhîsu'l-Müteşebih*. Dimeşk: Talâsli'd-Dirâse, 1985.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Muhammed b. Hibbetillâh. *Târihu Dimeşk*. thk. Amr b. ğarame el-Umerî. Dâru'l-Fikir, 1998.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasan b. Hibbetillâh. *Tebyînu Kizbi'l-Mufterî fîmâ Nusibe ila'l-İmâm Ebi'l-Hasani'l-Eş'ârî*. Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1404.
- İbn Ebî Hatîm er-Râzî, Ebu Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdris. *el-Cerh ve't-Ta'dîl*. Beyrut: Dâru lhyâi Türâsi'l-Arabî, 1952.
- İbn el-Mukrî, Ebû Bekir Muhammed b. İbrahim b. Ali b. Âsım b. Zâdân el-İsfahânî. *el-Mu'cem li-İbn'l-Mukrî*. thk. Ebû Abdurrahmân Âdil b. Sa'd. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1998.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü't-Tehzîb*. Hindistan: Matbatü Dâireti'l-Meâ'rif'in-Nizamiyye, 1326.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân el-Bustî. *es-Sikât*. Haydarabâd: Dâiretu Ma'ârifî'l-Usmâniyye, 1973.
- İbnu'l-İmâd, Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*. thk. Mahmud el-Arnâvut. Beyrut, 1986.
- İbn Kesîr, ed-Dimeşkî. *Tabakâtu'l-Fukaha'i-Şâfiyye*. thk. Enver el-Bâz. Kahire: Dâru'l-Vefâ, 2004.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Kuteybe. *el-Me'ârif*. Kahire, 2. Basım, 1992.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh b. Muhammed. *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1990.
- İbn Vezîr, Ebu Abdillâh İzzuddîn Muhammed b. İbrahim b. Ali. *el-Avâsım ve'l-Kavâsım fî'z-Zebbi an Sünneti Ebi Kâsım*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994.
- İbn Zemnin el-Maliki, Ebu Abdillâh b. Muhammed b. Abdillâh b. İsa el-İlbiri. *Usulu's-Sunne ve maahu Riyadu'l-Cenne bi Tahrici Usuli's-Sunne*. Medine: Mektebetu Ğuraba, 1415.
- Kâdî Abdulcebâr, *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*. thk. Fuâd Seyyid, Dâru'n-Tunusiyye, 2. Basım, 1986.
- Mizzî, Yusuf b Abdurrahman Ebu'l-Haccâc. *Tehzîbu'l-Kemâl fî esmâi'r-Ricâl*. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1980.
- Moğultây b. Kılıç Ebû Abdillâh Alâuddîn. *İkmaluTehzîbi'l-Kemal fî esmâi'r-Ricâl*. el-Faruk el-Hadise, 2001.
- Moğultay b. Kılıç b. Abdillâh el-Bekcerî. *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemal fî Esmâ'ir-Ricâl*. thk. Ebû Abdurrahmân Âdil b. Muhammed – Ebû Muhammed b. Usâme. el-Fâruku'l-Hadise li-Tibâ'ati ve'n-Neşr, 2001.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horasânî. *ed-Du'afâ ve'l-Metrûkîn*. thk. Muhammed İbrahim Zâyed. Halep: Dâru'l-Va'y, 1936.
- Nevevî Ebû Zekerîya Muhyuddîn Yahya b. Şeref. *Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Lugât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Râzî, Fahrüddin. *Menâkıbu'l-İmâm eş-Şâfiî*. thk. Dr Muhammed el-Hicâzi es-sakâ. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâtu'l-Ezheriyye, 1986.
- Sa'id b. Mansur b. Şu'be Ebû Osman el-Horasânî. *Sunenu Sa'd b. Mansur*. Hind: ed-Dâru's-Selefiyye, 1982.

Şirâzî Ebû İshâk b. İbrahim b. Ali, *Tabakâtu'l-Fukahâ*, thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru'r-Râid'il-Arabî.

Ünal, Saliha. *Hemmâm b. Münebbih ve Vehb b. Münebbih'in Hadis İlimindeki Yeri*. Konya: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Tezkiretü'l-Huffâz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.

Ğinam, Kasım Muhammed. "Rivâyetü'l-'Alâ b. Abdirrahmân fi Sahîhi Müslim" *Mecelletü'l-Câmiatu'l-İslamiyye*, Sayı 13, 2015.

Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Mizânu'l-İtidâl fi Nakdi'r-Ricâl*. Beyrut: Daru'l-Ma'rife.

Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Siyeru 'Alâmu'n-Nubelâ*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006.

Zerkeşî Ebû Abdillâh Bedreddun Muhammed b. Abdillâh. *el-Bahru'l-Muhît fi Usuli'l-Fıkıh*. Dâru'l-Kutubi, 1994.

EXTENDED ABSTRACT

The understanding of the sunnah and hadith is closely related to the knowledge about the first three centuries after hijrah. In this period, the writing (*kitaba*), the compilation (*tadvin*), the classification (*tasnif*) took place and created the basis for great literature that continues till now. On the other side, the significant schools of thought related to establishing and understanding hadith and sunnah are founded in these years, amongst the most prominent: Ahl Al-Hadith, Ahl Al-Ray, Mu'tazila, the Shi'a.

Without a doubt, the examination of this literature from various angles and reaching healthy conclusions require a thorough investigation of this period. The subject of our study is jurist (*faqih*), muhaddith, mufassir Muslim bin Khalid al-Zanji al-Macci lived in the beginnings of this critical period. As a striking example, one of the first muhaddith who classified hadith collections is claimed to be Abdul Aziz b. Curayc el-Kuraishi (d. 150/767). Al Zanji was originally from the region of Damascus. Since he was mentioned as mawali, we can presume that he was not originally from Arab. His name as Zanji (black in Arabic) gives the impression that he was black, nevertheless, it is told that he was blond. Muslim bin Khalid al-Zanji lived both through Umayyads, and Abbasids and thus witnessed the perilous years which influenced the Islamic cultural history deeply. He was born in the time of Omar bin Abdul Aziz (d. 101/720) and observed most of the era of Hisham bin Abdul Malik (d. 125/743). He passed away in the era of Harun al-Rashid (d. 193/809). When we looked at the narrations related to historical episodes of the time, we see a great impact of the incident of Abd Allah ibn al-Zubair despite the years that have passed. We observe that al-Zanji has been influenced by this incident both as a resident of Macca and as the Mufti of Macca. The fact that he was Mufti at one of the three holy places for all Muslims shows his stature at this time. Most of the scholars who came as pilgrims to Macca have interacted with him and appreciated his position. Considering his affection for his family that is Hashimi-Muttalibi, he was not very close to Umayyads.

We can conclude from the pool of narrations that Al-Zanji benefited from a broad segment of scholars and from the most prominent scholars of his time and narrated hadith from them. We can cite his leading teachers in the following list: İbn Abî Mulayka Abdullah b. Ubayd Allah, al-'Ala b. Abdul Rahman b. Yakub al-Madanî, Harâm b. Osman b. Amr, Ismail b. Umayya b. 'Amr, Abd Allah b. Abî Naciîh Yasâr, Musa b. 'Ukba b. 'Ayyâş, Hisham b. Urva b. ez-Zubayr, Mus'ab b. Muhammed b. Abdul Rahman b. Surahbil, 'Amr b. Yahya b. 'Umâra al-Ansâri, Ebû Muhammad Amr b. Dînâr el-Makkî, Zeyd b. Aslam, Ibn Abî Zi'b Abdul Rahman al-'Âmirî.

There is a significant person who was often associated with Al-Zanji, in the books of *tabaqat* and *ilm al-rijal*: Muhammad ibn Idris al-Shafi'i who has founded the Shafi'i school of fiqh (*Madh'hab*). There is no information about the reason that Al-Shafi'i met with Al-Zanji, but we know that Al-Shafi'i attracted the attention of Al-Zanji from the young age. Al-Zanji has asked personal questions to Al-Shafi'i to get to know him better. The fact that Al-Shafi'i was Muttalibi, increased his interest in him as we understand from the narration that Al-Zanji has told Al-Shafi'i that Allah has honored him in this world and hereafter with his lineage. Al-Zanji has told Al-Shafi'i that he would be better off studying Fiqh. Al-Zanji is the first teacher of Al-Shafi. The fact that Al-Zanji has a wide circle of scholars as the Mufti of Macca may have served Imam Al-Shafi'i in his years of formation. In the sources, it is emphasized that he learned fiqh from Al-Zanji which is often used to imply that the fiqh was the only thing taught by Al-Zanji to Al-Shafi'i. There may be various reasons for this emphasis: Firstly, the conception of fiqh was very different from our conception today. Secondly, it may stem from the fact that he was not seen as a muhaddith by many since he was not close to Ahl al-Hadith line of thought and his reputation was criticized (*jarh*) by most of these scholars. Al-Zanji is generally considered as Mutazilite by the literature. Also, some of the books of Al-Jarh Wa Al-Ta'dil claim that he is a Qadari.

There is a wide range of opinions about the critic of Al-Zanji in the books of Al-Jarh Wa Al-Ta'dil. The most prominent student of Al-Zanji is Al-Shafi'i. As a person who knows Al-Zanji very well, no narration tells that Al-Shafi'i had expressed any negative opinion of him. He did not avoid narrating hadith from him in his books. One of the manifestations of the scholarly exchange between Al-Zanji and Al-Shafi'i is the

fact that most of the narrations of Al-Shafi'i from ibn Cureyc were narrated through Al-Zanji. However, some people criticize Al-Zanji from the perspective of memorization and notes(*dabt*) and delivery. Imam Bukhari had a harsher tone judging him to be “munkar al-hadith”, which in his terminology implies that it is “haram” to narrate hadith from him.